

HADİSLERDE GEÇEN BAZI SAYILAR ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Salih KARACABEY*

ÖZET

Hz. Peygamber 'in sözlerinde bazı meselelerin izahı için yeri geldikçe sayılar kullanılmaktadır. Hadislerin doğru anlaşılabilmesi için bu sayıların geçtiği yerler ve kullanım gayelerine dikkat etmek gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü bazı rakamlar bir hükmün sınırını belirtmek, bir kısmı da sınırları belli olmayan ölçüler verebilmektedir. Bu kısa değerlendirmede bazı ana konulardaki hadislerden örnekler verilerek, hadislerde geçen sayıların nasıl anlaşılması gerektiği konusunda bazı tesbitler yapılmaya çalışılmaktadır.

المخلص

تستعمل الأعداد في أقوال النبي (ص) أحيانا لتوضيح بعض المسائل. يجب الإنتباه للمواضع التي تذكر هذه الأعداد ولأغراض استعمالها لفهم الأحاديث صحيحا. إذ بعض الأعداد تعين حد حكم وبعضها تعطى مقاييس لا تعرف حدودها. وفي هذه المقالة القصيرة، نحاول التثبيت في كيفية فهم الأعداد التي تذكر في الأحاديث معطين أمثالا من الأحاديث التي وردت في المواضع الأساسية.

* Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

Farklı bakış açıları sebebiyle menşei¹ ve buna bağlı olarak da dinî hükümlerdeki fonksiyonu² hakkında değişik kanaatlar ortaya atılsa da, başlangıcından beri hadis, dinin her alanında ve her meselesinde kendisine müracaat edilen temel kaynak özelliğini korumaktadır. Ana kaynakları Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in hadisleri olan İslâm, insan hayatının kişisel ve toplumsal açıdan kendi alanına giren her yönünü ele alıp teklifler ve çözümler getirdiğinden, hitap ettiği insan unsurunun bilgi ve kültüründe var olan her kavramı kullanarak, onun, dini anlama ve yaşamasını kolaylaştırmayı hedeflemiştir. Bu nedenle hem Kur'ân'da hem de hadislerde, bazı meselelerin insanların anlayabileceği ve bilip kullanageldikleri sayısal ifadelerle izah edildiği görülür. Esasen başka dinlerde de kendi itikadları çerçevesinde sayısal motiflere sıkça yer verildiği, hatta bunların kutsallaştırıldığına rastlanabilir. Onlar gibi olmasa da, özellikle iman açısından "Tevhid inancı" Allah'ın tek olduğu prensibini Hz. Peygamber'in dinî motifler içerisinde sıkça işlendiğine rastlamak mümkündür.³ Bu manada Hz. Peygamber "Allah tektir, teki sever"⁴ buyurmuştur. Açıkça görüldüğü gibi hadiste üzerinde durulan konu, burada zikredilen sayının bizatihi kutsallığı değil, tevhid inancının yerleşmesine verilen önemin vurgulanmasıdır.

Bu çalışmada amaç; sayı ve harflerin batinî yorumlarını araştırmak⁵, İslâm'ın temel kaynaklarının matematik ilmi ile bağlantısını ve bu alanda getirdiklerini⁶ ortaya koymak, ya da sayılardaki mucizevî unsurları tesbip etmek⁷ değildir. Ana gaye olarak problemleri sayısal ifadelerle izah eden hadislerde geçen bu sayıların temel özelliklerini belirleyip hadislerin doğru anlaşılmasına ve yorumlanmasına yardımcı olmaya çalışmak düşünülmektedir.

A. KULLANILIŞ ŞEKLİ VE GAYESİNE GÖRE SAYILAR

Günlük hayatta bile sayısal ifadeler bazen farklı amaçlar için kullanılabilir. Çoğu kez belli bir miktara, sayıya veya tarihe gerçek manada

¹ Hadislerin vahiy mahsûlü olup olmadıkları meselesinde uzun tartışmalar ve farklı görüşler vardır. Toplu bilgi için bkz.: İbn Kuteybe, Te'vil, s. 166; İbn Abdilberr, Câmi', II, 23; Suyutî, Miiftâhu'l-Cenne, s. 27-42; Koçyiğit, Hadis Tarihi, s. 11-15; Koçkuzu, Hadiste Nashih-Mensuh, 10-13; Uğur, İslam Toplumu, 60-72; Karabacey, Hattabi'nin Hadis İlmindeki Yeri, 84-91.

² Hadislerin Kur'ân'dan ayrı müstakillen hüküm koyma yetkisinin olup olmadığı yolundaki görüşler için bkz.: Şâfiî, Risâle, 46 vd; Şâtîbi, el-Muvâfakât, IV, 13-14; Mustafa Sıbâi, es-Sünne, 61-67.

³ Namazlardaki zikirlerde tek sayıların kullanılması gibi.

⁴ Buhârî, Deavât, 68; Müslim, Zikir, 5-6; Ebû Davud, Vitir, 1; İbn Mâce, İkamet, 114; Dârimî, Salât, 209; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 267.

⁵ Çünkü böyle bir hareket çok eskiden beri vardır. Bkz.: Albayrak, Halis, Kur'ân'da Gayb, 60.

⁶ Bkz.: Kırcı, Kur'ân-ı Kerim'de Modern İlimler, 218-219.

⁷ Bkz.: Draz, Abdullah, Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru,

delelet için kullanılan sayılar bazen mecazî anlamda kullanılabilmetedir. Örneğin “bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır”, “bir adama kırk gün deli dersen deli olur” vs. ifadelere her toplumun örfünde farklı şekillerde rastlamak mümkündür. Öyleyse hadislerde kullanılan sayısal değerlerde bu türden mecazlar bulunabilir mi? Şayet böyle kullanımlar varsa, hadisin, hüküm yönüyle yaptırım gücünü etkiler mi? Bunları tesbit etmek gerekir. Kaldı ki böyle bir değerlendirme, dinin asıl kaynağı olan Kur’ân’daki sayılar için de yapılabilir. Bu güzlükten bakınca kullanılış amacı itibariyle sayısal değerleri; Sınırlı ve muayyen şeylere delâlet eden hakikî sayılar ve kesretten kinaye olarak kullanılan mecazî sayılar diye ikiye ayırmak mümkündür.

1- Sınırlı ve Muayyen Şeylere Delâlet Eden Hakikî Sayılar:

İslâm’ın ana kaynaklarına bakıldığında sınırlı ve muayyen şeylere işaret eden sayıların büyük çoğunluğunun hakikî manada kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Kur’ân’da zaman dilimi ve süre bilidiren, Ashâb-ı Kehf’in mağarada kalış süresi⁸, Hz. Nuh’un ümmeti içinde kaldığı müddet⁹, Hz. Musa’nın Tûr Dağı’nda ibadet için bekleme süresi¹⁰ gibi bilgilerde verilen zaman dilimleri¹¹, geçmişe ait olmakla birlikte hakikaten sınırları belirlenmiş gerçek sayılardır. Sadece geçmişe değil geleceğe doğru verilen zaman dilimlerinde de durum aynıdır¹². Bazı ayetlerde yer alan ve muayyen aded bildiren sayılarda bu grubun içindedir¹³.

Hadisler için bakılınca da durumun bunun aynısı olduğu görülür. Tabiiyetle aynı kapsam içinde değerlendirilebilecek tüm hadisleri buraya kaydetme imkanı olmadığından örneklemek gerekirse; sınırları belirlenmiş bir döneme işaret ederek Hz. Peygamber buyuruyor ki, “Çocuklara yedi yaşına geldiklerinde namazı öğretiniz...”¹⁴ Hadiste belirtilen yaş sınırı geleneksel olarak din eğitiminde uygulandığı gibi, bugünkü eğitim anlayışı ile de mutabakat halindedir.¹⁵

İnsanların yaptıklarından sorumlu tutulabilmeleri için cezâî ehliyetleri kazanmış olmaları gerekir. Bunların herbirini tek tek saymak yerine Hz. Peygamber cezâî ehliyetleri olmayanları şöyle belirtir: “Üç kişiden sorumluluk (ceza) kaldırılmıştır: Uyanmadığı sürece uyuyandan, aklı başına

⁸ Bkz. Kehf, 18/25. Bkz.: Elmalılı, Hak Dini Kur’ân Dili, V, 3243.

⁹ Bkz. Ankebut 29/14.

¹⁰ Bkz. Araf 7/142.

¹¹ Ayrıca bkz.: Bakara 2/51; Hakka 69/6-7; Maide 5/26; Ahkaf 46/15.

¹² Bkz.: Bakara 2/228; Tevbe 9/2.

¹³ Bkz.: Nisa 4/11-12, 15; Yusuf 12/4; İsrâ 17/101; Neml 27/10-12; Nur 24/58.

¹⁴ Ebû Davud, Safât, 26; Tirmizi, Salat, 182.

¹⁵ Bkz.: Halis Ayhan, Eğitime Giriş, 211.

gelinceye kadar mecnundan ve büyüyünceye (bülûğa erinceye) kadar çocuktan.”¹⁶ Bu hadisteki de belli bir grubu belirtmek için hakikî manada kullanıldığından İslâm hukuk sisteminde delil kabul edilmiştir.¹⁷

Hz. Peygamber sosyal hayatta âdâb-ı muâşeret kuralı olarak Kur’ân’da da belirtilen¹⁸ evlere ve odalara girerken üç kere izin isteme olayının bir başka boyutuna şöyle işaret etmiştir: “... İzin isteme üç defadır. Şayet izin verilirse girersin yoksa geri dönersin”.¹⁹ Hadiste geçen miktarın sahabe dahil daha sonraki nesil tarafından da hakikî anlam ifade ettiğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Dinî ilimlerin ve günlük hayatın kurallarının dışımda kalan meselelerde de sayısal ifadelerin gerçek anlamları ile kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber, “insan vücudunda üçyüz altmış mafsal vardır”²⁰ buyurmaktadır. İnsan anatomisi bu, gerçek rakamdır. Çoğaltılması mümkün olan bu misallerde görüldüğü gibi kullanılan sayısal ifadeler gerçeği yansıtmaktadır, ama istisnasız tüm hadislerdeki sayılar böyledir demek mümkün gözükmemektedir.

2. Kesretten Kinaye Olarak Kullanılan Sayılar:

Hakikî mananın dışında herhangi bir meselenin önemini vurgulamak, düşünülebilecek en üst noktaya insanı teşvik etmek amacıyla meselenin aslıyla mütenasip olmayan sayısal ifadeler kullanılabilir. Bu türden sayıların hakikî manada kullanılmadığı, sayısal olarak gerçeği yansıtmadığı bilinir. Bu amaçla örneğin Arap toplumunda yedi, yetmiş ve yediyüz gibi sayıların, Türk toplumunda kırk sayısının çoğunlukla kesretten kinaye olarak mecazî manada kullanıldığı herkes tarafından bilinmektedir.

Sayıların bu manada kullanımını Kur’ân’da da görmek mümkündür. Örneğin Ubeyy b. Selûl için Hz. Peygamber’in Allah’tan bağışlanma dilemesi üzerine Allah: “(Ey Muhammed) onlar için ister af dile, ister dileme onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek. Bu, onların Allah ve Rasûlünü inkar etmelerinden ötürüdür. Allah fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez”²¹ buyurmak suretiyle Hz. Peygamber’i uyarmıştı. Rivayete göre bu ayetin nüzûlundan sonra Hz. Peygamber, “Allah

¹⁶ Ebû Davud, Hudûd, 17; Tirmizî, Hudûd, 1; Dârimî, Hudûd, 1.

¹⁷ Bkz.: Aynî, Umde, XX, 254-255; Akşit, İslâm Ceza Hukuku, 90-91; Udeh, Abdulkadir, et-Teşrî’l-Cinâi, I, 562. Burada başka hadislerden delillerle “ikrah” gibi hususlar da belirtilmiştir.

¹⁸ Bkz.: Nur 24/58.

¹⁹ Buhârî, İsti’zan, 13; Müslim, Edeb, 32, 34-37; Ebû Davud, Edeb, 127; Tirmizî, İsti’zan, 3, Dârimî, İsti’zan, 1; İmam Malik, İsti’zan, 1.

²⁰ Ebû Davud, Edeb, 160.

²¹ Tevbe 9/80.

Teâla ruhsat verdi ben de yüz defa istiğfar ederim”²² buyurarak af dilemeye devam etmek istemiş ama Allah, öncek emrinin kesretten kinaye olduğunu ikaz edeceğesine şöyle buyurdu: “(Ey Muhammed) onlara mağfîret dilesen de dilemesen de birdir. Allah onları kesinlikle bağışlamayacaktır. Çünkü Allah, yoldan çıkmış topluluğu doğru yola iletmez”²³ Bu ikazdan da anlaşılmaktadır ki, yukarıdaki ayette “yetmiş” sayısı sınırlandırılmış bir rakam değil, çokluğu ifade etmektedir.²⁴

Bu görüşü teyid edecek başka ayetler de bulunmaktadır.²⁵ Ayrıca bazı değerlerin sayısal ifadesi hakikî manada değil de, anlatılmak istenen konunun önemini daha iyi kavranması amacıyla yöneliktir.²⁶ Bazı sayılabilir nesnelere sayılamayacak kadar çoğunun bir mesele için örnek getirilmesi bunu gösterir. Nitekim, “Şayet yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de arkasından yedi deniz katılarak (mürekkep olsa) yine Allah’ın sözleri yazmakla tükenmez. Şüphe yok ki Allah mutlak galip ve hikmet sahibidir”²⁷ Ayetlerde belirtilen bu sayıların benzerlerine Hz. Peygamber’in hadislerinde de rastlanmaktadır.

Bu türden hadislerde de amacın, sayı üzerinden hüküm koymak değil, insanı ya da toplumu iyiye yöneltmek olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin cemiyet içerisinde dili, dini, rengi ve sosyal stütüsü ne olursa olsun insanın doğuştan kazandığı; dokunulmaz haklarına riayet edilmesi gerektiğini şu hadis çok çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber buyuruyor ki: “Kim zımmîlerden birini öldürürse o kişi cennetin kokusunu duyamaz. Halbuki cennetin kokusu yetmiş yıllık mesafeden duyulur”²⁸ Yine insanın mülkiyet hakkına saygı gösterilmesini ve tecavüzün önlenmesini, dolayısıyla hakka tecavüz sonucu ortaya çıkabilecek toplumsal olayların önlenmesini temin maksadıyla Hz. Peygamber şöyle buyurur: “Kim hakkı olmadığı halde başkasına ait bir toprak parçasını gasbederse, kıyamet günü o yerin yedi kat toprağı o kişinin sırtına yüklenir...”²⁹

Çokluktan kinaye olarak kullanılan sayıların da üst sınırı yukarıdaki ayetlerde örneği görüldüğü gibi sayılabilir nesnelere sayılamayacak kadar çoğunun zikredilmesidir. Hz. Peygamber bazı işlerin fazilet ve sevabının miktarını açıklarken “(Filan) kabilenin koyunlarının tüyünün sayısınca...”³⁰

22 Elmalılı, age., IV, 2595.

23 Münafikûn 63/6.

24 Kutub, Fî Zilâli'l-Kur’ân, VII, 246. Ayrıca bkz.: Elmalılı, age., IV, 2595.

25 Örneğin bkz.: Bakara 2/261; Taha 20/103; Hac 22/47; Secde 32/5; Mearic 70/4.

26 Bkz.: Kutub, age., II, 81.

27 Lokman 31/27.

28 Nesâi, Kaseme, 13. Ayrıca bkz.: Ebû Davud, Diyât, 11; Tirmizî, Cenâiz, 3.

29 Buhârî, Mezâlim, 13; Bedü'l-Halk, 2; Ahmed b. Hanbel, II, 99.

30 İbn Mâce, İkamet, 191; Ahmed b. Hanbel, VI, 238.

buyurmaktadır. Örnekleri çoğaltılabilecek bu türden hadisler³¹ bazı sayıların sadece çokluktan kinaye ifade ettiğini göstermektedir.

Netice itibariyle kullanış şekli ve amacına göre hadislerdeki sayısal ifadelerin büyük çoğunluğu kesin bilgi ihtiva etmektedir. Fakat özellikle insanları fert ya da toplum olarak bazı hedeflere yönlendirirken, kesin hüküm ifade eden sayılardan ziyade temsili sayıların kullanıldığı görülmektedir.

Sayısal değerlerin kullanıldığı dinî nasları bir başka açıdan tasnife tabi tutmak suretiyle değişik bir düşünce boyutunu ortaya koymak mümkündür.

B. KONULARINA GÖRE SAYILAR

İslâm'ın temel kaynaklarında kullanılan sayısal ifadelerin muhtevalarına bakıldığında geçmiş, gelecek, iman, ibadet, hukuk, sosyal hayat vs. gibi hemen her konuyu içine aldığı görülebilmektedir. Farklı bir özelliği olması sebebiyle mugayyebâtla³² ilgili hadislerdeki sayıların ayrıca ele alınması düşünüldüğünden, şimdilik müşahede edilen alemde, herhangi bir vesile ile insanların günlük hayatlarıyla ilgili olanların üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Çünkü geniş çerçevesi ile bakıldığında aynı konudaki hadislerde verilen sayıların bazen birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu durumda olan hadislerin doğru anlaşılabilmesi için ihtiva ettikleri değişik rakamların mahiyetlerinin bilinmesi gerekir.

1. Emir ve Yasak Gibi Dinî Hüküm Belirten Hadislerdeki Sayılar

Hadis usûlünün alt başlığı içerisinde ele alınan İhtilâfu'l-hadis³³ ve fıkıh usûlünde mezheplerin farklı tercih ve ichtihad yöntemlerinden kaynaklanan problemler bir tarafa bırakılırsa³⁴, dinî hüküm ifade eden hadislerde kullanılan rakamların kesin ve gerçek değerde kullanılmış sayılar oldukları görülmektedir. İslâm'ın ortaya koyduğu ibadet boyutu ile hukuk sahasındaki sayıların bu manada birbirinden farkı yoktur.

a. İbadetle İlgili Hadisler:

İslâm'ın temel prensibi, insanların yaşadıkları dünya hayatından tamamen kendilerini soyutlayarak inzivaya çekilmeleri doğru değildir. Onun için ibadetlerde bile bir ölçü konulmuştur. Temel prensip açısından Hz. Peygamber'in; "İslâm beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka ilah

³¹ Bkz.: Buhârî, Teheccüd, 12; Müslim, Salât, 53; Zekât, 24; İmam Malik, Sefer, 95.

³² Gayb'ın kapsamı hakkında bilgi için bkz.: Albayrak, Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi, 283.

³³ Aynı konuda hüküm ifade eden hadislerde görülebilecek farklı sayılar ihtilâfu'l-hadis'in problemi olup bu mesele hakkında genel manada yazılan müstakil çalışmalara müracaat etmek gerekir. Örneğin İmam Şâfi'nin İhtilâfu'l-Hadis'i, Tahavi'nin Müşkilu'l-Âsâr'ı, teknik bir çalışma olarak da İsmail Lütfî Çakan'ın Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları gibi eserlere bakılabilir.

³⁴ Bkz.: Muhammed Avvame, İmamların İhtilafında Hadislerin Rolü, 71-75.

olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna inanmak, namaz kılmak, ramazan orucunu tutmak, zekat vermek ve Kabe'yi haccetmektir"³⁵ hadisi, İslâm'ın yerine getirilmesi zaruri olan ibadetlerinin sayısını bildirmektedir. Buradaki beş sayısına bakarak İslâm dîni'nin bütün emirleri beş şeyden ibarettir diyebilmek elbette mümkün değildir. Başka te'vil yolları olmakla birlikte, sosyal olaylar ve ahlâkî davranışlarla ilgili hadislerdeki sayılarda da görüleceği gibi hükmün alt sınırını belirtmek ziyadeye engel görülmemektedir.

Farz ibadetlerin zamanı ve miktarı ile ilgili sayılar kesinlik ifade etmektedirler. Örneğin: "...bir gün ve gecede beş vakit namaz..." hadisi³⁶ ile, "... Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın. Çünkü namaz mü'minler üzerine vakitleri belli bir farzdır."³⁷ ayetinin delâleti açıklanmak suretiyle alt ve üst sınırı belirlenmiştir. Bu hadis, aynı zamanda, Kur'ân'da açıkça belirtilmeyen bazı sayısal hükümleri, hadislerin ortaya koyduğunu da gösterir. Nitekim Kur'ân'da yerine getirilmesi emredilen zekatın³⁸ mal varlığı nisabını ve değişik mal cinslerine göre zekat oranlarını sayısal olarak belirleyen kaynak, yine hadislerdir.³⁹ Ramazan ayına mahsus olmak üzere⁴⁰ sayılı günlerde⁴¹ oruç tutmak ayetle farz kılınmış⁴², hadislerde de bu bir ay vurgulanmıştır.⁴³ Allah'ın Kur'ân da emrettiği hac ibadetinin⁴⁴ insan ömründe bir defa ile kayıtlı olduğu da yine hadislerle belirlenmiştir.⁴⁵ Bu ibadetlerin miktarını öğrenen bir sahabinin Hz. Peygamber'e bunları eksiksiz yerine getireceği ama hiç birini belirtilen ölçülerden fazla yapmayacağını yeminle söyleyip oradan ayrılması üzerine Hz. Peygamber "sözünde durursa cenneti hakeder"⁴⁶ buyurmuştur. Bu da gösteriyor ki, bu sayılar kesin ve net

35 Buhârî, İman, 1, 6; Müslim, İman, 19, 20, 21; Tirmizî, İman, 3; Nesâî, İman, 13; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 26, 93, 143.

36 Buhârî, İman, 34; Salat, 1; İlim, 6; Hiyel, 3; Müslim, İman, 8, 10, 29, 31; Zekat, 1, 41, 62; Ebû Davud, Taharet, 97; Tirmizî, Tefsîru Sure 53/1; Nesâî, Salat, 1, 4, 6; İbn Mâce, Zekat, 1; İmam Malik, Salâtu'l-Leyl, 14; Darimî, Salat, 208.

37 Nisa 4/13.

38 Bakara 2/43, 83, 110; Hac 22/78; Ahzab 33/33; Mücadele 58/13.

39 Bkz.: Buhârî, Zekat, 32, 38, 42; Müslim, Zekat, 7; İbn Mâce, Zekat, 9; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 14, 15, 92; İmam Malik, Zekat, 1.

40 Bkz.: Bakara 2/185.

41 Bkz.: Bakara 2/184.

42 Bkz.: Bakara 2/183.

43 Bkz.: Buhârî, İman, 34, 40; İlim, 25; Şehâdet, 26; Müslim, İman, 8, 19, 22, 24; Ebû Davud, Sünnet, 15, 16; Tirmizî, İman, 3; Nesâî, Siyam, 1; İmam Malik, Sefer, 94.

44 Bakara 2/189, 196.

45 Bkz.: Müslim, Haca, 412; Ebû Davud, Menasik, 1; Tirmizî, Hac, 5; Nesâî, Menasik, 1; İbn Mâce, Menasik, 2; Darimî, Menasik, 4; Ahmed b. Hanbel, I, 113, 255, 290.

46 Müslim, İman, 10.

bir hükme delâlet eden rakamlardır. İbadete hazırlık⁴⁷ ve yerine getirilmesi esnasında⁴⁸ yapılacak diğer fiiller de net sayılarla açıklanmışlardır. Nafîle ibadetlerin miktarında zaten ihtiyarîlik bulunmakla beraber onların da sayılara bağlı temel kuralları vardır. Ayrıca hukuk sistemiyle ilgili sayılar da emir ve nehiy gibi dinî hükümlerin kapsamı içinde değerlendirilir.

b. Hukukî Meselelerle İlgili Sayılar:

Genel olarak hukukî meselelerle ilgili konularda naslarda yer alan sayısal ifadeler İslâm hukuku açısından kesin ve net ölçüler kabul edilmiştir. Bu çerçevede süre veya miktar bildiren sayıların rakamsal kullanımı arasında kesinlik ifade etmek bakımından bir farklılık yoktur. Hukuk sistemini ilgilendiren ve kesin hüküm belirtmek amacıyla aslî manada kullanılan sayılar Kur'ân'da mevcuttur. Örneğin boşanma⁴⁹, bazı suçların sonucunda verilebilecek cezaların miktarları⁵⁰, çeşitli davalar için gösterilmesi gereken şahitlerin sayısı⁵¹, ganimet ve mirasta kişilere düşen oranlar⁵² gibi birçok konuda⁵³ kesin sayılar bulmak mümkündür.

İslâm'ın ortaya koyduğu aile, ticaret, ceza vb. hukuk sahasında Hz. Peygamber'in hadislerindeki sayı değerleri Kur'ân ayetlerinde olduğu gibi kesin ve net rakamdır. Yapılması ile dünyada hukukî bir sonuç doğuran ama aynı fiilin sonucu olarak kişinin ahirette göreceği mükafat veya ceza ile ilgili açıklama yapan hadislerin ahiretle ilgili sayısal ifadelerini, kullanım şekli ve alanlarına göre, bu mevzunun dışında değerlendirmek icab eder. Çünkü bu başlık altında hukuk sahasına giren fiillerin dünyevî sonuçları üzerinde durulmaya çalışılmaktadır.

Miras hukukunu ilgilendiren bir mevzuda Hz. Peygamber'in koyduğu ölçü şöyledir: "Malının tamamı kendi varisleri dışında kalanlara vasiyet etmek isteyen sahabiye Hz. Peygamber bundan menederek sadece 1/3'ünü vasiyet etmesine izin vermiştir."⁵⁴ Hz. Peygamber'in koyduğu bu sayısal oran miras hukukunda ölçü alınarak İslâm hukukçuları tarafından hukukî kaideye mesned kabul edilmiştir.⁵⁵

47 Bkz.: Buhârî, Vudû, 3; Müslim, Taharet, 57; Nesâî, Taharet, 35; İmam Malik, Taharet, 27.

48 Bkz.: Müslim, Salat, 231.

49 Bkz.: Bakara 2/226, 228, 234.

50 Bkz.: Nur 24/2, 4.

51 Bkz.: Bakara 2/282; Nisa 4/15 vs.

52 Bkz.: Enfâl 8/41; Nisa 4/11, 12.

53 Örneğin bkz.: Nur 24/6-9; Mücadele 58/4 vs.

54 Bkz.: Buhârî, Cenaiz, 36; Vasaya, 3; Deavat, 43; Müslim, Vasiyyet, 5, 7-8; Ebû Davud, Feraiz, 3; Tirmizî, Cenaiz, 6. Mirasla ilgili hadisler için ayrıca bkz.: Şevkânî, Neylû'l-Evtâr, VI, 57, 82.

55 Davudoğlu, Müslim Şerhi, VIII, 179; Döndüren, Hamdi. İslâm Hukuku, 427-728; Karaman, Mukayeseli İslâm Hukuku, I, 381.

Kayıp parayı bulan kişinin, bunu ne yapabileceği ile ilgili soruya Hz. Peygamber “Onun bağımlı ve muhafazasını aklında tut, sonra onu bir sene ilan et. Şayet sahibini bulamaz isen onu harcayabilirsin...”⁵⁶ Bu hadiste ölçü olarak konulan “bir sene”lik zaman dilimi kesin sınır telakki edilmek suretiyle İslâm hukukçuları tarafından bulunan kıymetli eşyanın ilan müddeti bir yıl olarak tesbit edilmiştir.⁵⁷

Ceza hukuku kapsamına giren, kişiye karşı işlenen öldürme ve yaralama davalarında suçun işleniş şekline ve karşı tarafa verdiği zararın ölçüsüne göre değişen oranlarda ceza takdir edilmiştir.⁵⁸ Hadislerde herbiri için ceza miktarları sayısal olarak belirtilmiştir. Örneğin kasden adam öldürmede diyet ile sulh olacaksa miktarını Hz. Peygamber şöyle belirlemiştir: “Maktûlün yakınları isterlerse kısıstan vazgeçmek suretiyle diyet alabilirler. Diyet dört yaşına girmiş otuz dişi deve, beş yaşına girmiş otuz dişi deve ve kırk yüklü (hamile) devedir”.⁵⁹ Yine ceza hukukunda kişiye ölüm cezası (isbatı ile ilgili şartlar yerine geldikten sonra) verilebilecek suçlar üç ile sınırlandırılmıştır.⁶⁰

İslâm hukukunun kapsamına giren bu hadislerdeki sayısal ifadeler hükümlerde ölçü kabul edilen rakamlardır. Dolayısıyla hükme esas olacak kesin ve net ölçüyü bildirmek için kullanılmışlardır. Diğer alanlardan ayrı olarak hukukî sonuçları belirten hadislerdeki sayılar, olduğu gibi kabul edilmek durumundadır.

2. Sosyal Hayatı İlgilendiren Konulardaki Hadislerde Kullanılan Sayılar:

Sosyal hayatı düzenleyen hadislerde temel amaç, insanın tavır, hareket ve sözleriyle, toplum yapısına uygun davranış geliştirmek suretiyle, içinde yaşadığı cemiyetin huzur ve mutluluğuna katkıda bulunmasını temin etmektir. Beşerî ilişkilerdeki özellikle ahlakî bazı davranışlar hukukî sonuç doğurmayabilir ama toplumun huzurunu etkilediğinde şüphe yoktur. Bu yönüyle ahlak, hukuktan önce gelir. Esasen ahlakî davranışlara gerekli değer verildiği ve fertler bunlara uyduğu sürece, hukukun işlemesine, özellikle cezâî hükümler açısından hukuka müracaat etmeye fazla gerek kalmayabilir.

Hz. Peygamber’in sünneti incelendiğinde, insan davranışlarını düzenleyen hadislerin büyük çoğunluğunun “iman”la beraber zikredildiği görülür. Böyle olması, ahlakî davranışların müsbet yönde geliştirilmesine

⁵⁶ Buhârî, İlim, 28; Lukata, 2-4; Müslim, Hac, 413.

⁵⁷ Bkz.: Aynî, Umdetu'l-Kârî, II, 110; Bilmen, Hukuk-i İslâmiyye Kamusu, VII, 2448.

⁵⁸ Ebû Davud, Diyât, 18; Darimî, Diyât, 11, 12, 15-17; Dârekutnî, Sünen, III, 145, 172-177.

⁵⁹ Tirmizî, Diyet, 1; İbn Mâce, Diyet, 4. Ayrıca bkz.: Ahmed el-Bennâ, el-Fethu'r-Rabbânî, XIV, 32.

⁶⁰ Tirmizî, Diyet, 10; Ebû Davud, Hudud, 1; Nesâî, Kasame, 6; Darimî, Siyer, 14.

azamî ölçüde teşvik edilmesinden kaynaklanmaktadır, denilebilir. Dolayısıyla bu alanla ilgili hadislere ve bu hadislerde kullanılan sayısal ifadelere de özel bir önem atfetmek gerekir. Sosyal hayat, toplumların çoğu kez kendi örfleriyle şekillenen manzumelerden meydana geldiği için konulan ölçüler her bölge ve toplumda aynı oranda tatbik imkanı bulamayabilir. Bu nedenle alt ve üst sınırlardan bir tarafı belirlenmiş diğeri serbest bırakılmıştır.

Müslüman toplumların hepsinde misafire özel bir önem verilir. Çünkü Hz. Peygamber misafire ikramı Allah ve ahiret inancıyla birlikte zikretmiştir. Ama bu meselenin istismarını önlemek için de sınırını belirlemeyi ihmal etmeyerek şöyle buyurmuştur: “Kim Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsa misafirine caizesini ikram etsin...”. Sahabe, “Onun caizesi nedir ey Allah’ın elçisi?” diye sorduklarında “Bir gün ve bir gecedir, misafirlik ise üç gündür. Üç günden sonra ikram, ona sadakadır...”⁶¹ buyurmuşlardır. Bu hadiste konulan ölçü, insanların karşılıklı ilişkilerini sağlıklı bir zeminde sürdürmeyi temine yöneliktir.⁶² Yine aynı amacı gerçekleştirmek için başka bir hadiste Hz. Peygamber: “Bir yerde üç kişi iseniz başka insanlarla bir araya gelinceye kadar ötekini yalnız bırakıp da ikiniz gizli konuşmasın. Çünkü bu, yalnız kalan arkadaşı gücendirir”⁶³ Hadiste anlatılmak isteneni ve özellikle “üç kişi iken” diye sayıyla sınırlamanın özelliğini başka bir izaha⁶⁴ gerek kalmadan anlamak mümkündür.

Beşerî münasebetler ve sosyal hayat ile ilgili meselelerin işlendiği hadislerin bir çoğunda alt ve üst sınırdaki rakamların tahdit ifade etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü aynı muhtevadaki hadislerde sayılar birbirinden farklı zikredilmektedir. Mesela Hz. Peygamber: “Müslümanın müslüman üzerindeki hakkı beştir buyurdu; bu hadisin açılımında beş şeyi “selam almak, aksırana teşmitte bulunmak, davete icabet etmek, hastayı ziyaret ve ölünce cenazesine katılmak” şeklinde tasrih etmiştir.⁶⁵ Aynı hadisin diğer rivayetinde: “Müslümanın müslüman üzerindeki hakkı altıdır” buyurmuş, kendisine “Ey Allah’ın elçisi bunlar nedir?” diye sorulunca: “Ona rastladığın zaman selam ver, seni çağırırsa icabet et, senden nasihat isterse ona nasihat et, aksırır da Allah’a hamdederse ona teşmit et, hastalanırsa onu ziyaret et, öldüğü vakit cenazesinin arkasından git”⁶⁶ buyurdu. Dikkat

⁶¹ Buhârî, Edeb, 31; Müslim, Lukata, 14. Ayrıca bkz.: Müslim, Lukata, 15.

⁶² Bu nedenle ev sahibi ile özel yakınlık dışında bu ölçüye titizlikle uyulması gerektiği uyulması gerektiği belirtilmiştir. Bkz.: Davudoğlu, Müslim Şerhi, VIII, 444.

⁶³ Buhârî, İsti’zan, 45; Müslim, Selam, 37; İbn Mâce, Edeb, 5.

⁶⁴ İzah için bkz.: Davudoğlu, Müslim Şerhi, IX, 603.

⁶⁵ Buhârî, Cenaiz, 2; Müslim, Selam, 4; Ebû Davud, Edeb, 90.

⁶⁶ Müslim, Selam, 5; İbn Mâce, Cenaiz, 1.

edilirse aynı hadisin birinci rivayetinde selam almak yerine diğerinde selam vermek zikredilmekte, ayrıca altıncı olarak da öğüt isteyene öğüt vermek ilave edilmektedir. Bu hadislerde zikredilenler toplansa bile yedi etmektedir. Kaldı ki aynı konuyu çeşitli vesilelerle ele alan başka hadisler de vardır. Buradan hareketle bu mevzudaki hadislerde geçen sayıların alt ve üst sınır itibariyle kesin ve bağlayıcı kabul edilmemesi mümkündür.

Başka mevzulardaki hadislerde de benzeri sayı farkları vardır. Münafığın alametiyle ilgili hadisin bir rivayetinde “Münafığın alameti üçtür; konuştuğunda yalan söyler, söz verince sözünde durmaz, kendisine birşey emanet edilince emanete ihanet eder”⁶⁷ buyrulmakta, ama yine aynı konudaki başka bir hadiste “Dört huy vardır ki bunlar kimde bulunursa katıksız münafık olur...” ifadesinden sonra öncekilere “Biriyle kavga ederse aşırı gider...” lafzı ziyade edilmektedir.⁶⁸ Buradaki sayıya konu olan münafığın alameti sadece bu kadar değildir. Çünkü başka bir hadiste “münafıklığın alameti ensara buğz etmektir”⁶⁹ Onun için yukarıdaki üç veya dört sayısını te’vil etmek suretiyle sınırları belirlenmiş kesin sayı olduklarını isbata çalışmanın⁷⁰ gereği yoktur. Bir de, ayetlerde zikredilen alametler⁷¹ eklenince bu sayı daha da artacaktır.

Fitrat hadisinde de durum aynıdır. Hz. Peygamber; “Fitrat beştir” yahut “Beş şey fitrattandır: çocukları sünnet ettirmek, avret yerindeki kılları temizlemek, tırnakları kesmek ve bıyıkları kısaltmak”⁷² buyurmaktadır. Aynı hadisin başka bir rivayetinde “On şey fitrattandır...”⁷³ buyrulurak isim isim sayılmakta ve bunlar içerisinde “sünnet olmak” ifadesi bulunmamaktadır. O da sayılırsa rakamsal olarak ifade edilmemekle beraber toplamda on bir haslet eder ki, sadece buraya alınan hadislerden çıkan sonuç budur. Halbuki bu hadisin bir başka rivayetinde de fitrattan sayılan hususların sadece üç tanesi beferilmekle yetinilmiştir.⁷⁴ Mesela “üç kimse vardır ki kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz...”⁷⁵ buyrulmakta ve bu kişilerin vasıfları açıklanmaktadır. Ancak hadislerin Müslim’deki dört rivayetinde ayrı ayrı tipleme yapılmaktadır. Böyle olunca sayı üç grubu çok geçmiş

67 Buhârî, İman, 24; Şehadet, 28; Edeb, 69; Müslim, İman, 107-109; Tirmizî, İman, 14; Nesâî, İman, 20.

68 Buhârî, İman, 24; Müslim, İman, 106; Ebû Davud, Sünnet, 15.

69 Buhârî, İman, 10; Müslim, İman, 127-128; Nesâî, İman, 19; İbn Mâce, Menasik, 78.

70 Te’vil için bkz.: Aynî, Umde, I, 224.

71 Bkz.: Nisa 4/142; Tevbe 9/54.

72 Buhârî, Libas, 63-64; İstîzan, 1; Müslim, Taharet, 49-50; Ebû Davud, Tereccül, 16; Nesâî, Zinet, 1; İmam Malik, Sıfatu'n-Nebevî, 3.

73 Müslim, Taharet, 56; Ebû Davud, Taharet, 29; Nesâî, Zinet, 1.

74 Bkz.: Buhârî, Libas, 64.

75 Buhârî, Ahkam, 48; Tevhid, 24; Müslim, İman, 171-174; Ebû Davud, Büyü, 60; Nesâî, Büyü, 5.

olmaktadır. Yukarıda birkaç misal olarak zikredilen hadislerde görüldüğü gibi belli konulardaki hadislerde zikredilen sayılar alt ve üst sınırları itibariyle kesin değildir. Bu gruptan daha başka hadisleri bulmak mümkündür.⁷⁶ Ama hacmi artırmamak için bu örnekler yeterli görülmektedir.

Sosyal hayat, beşerî münasebetler ve ahlakî konularla ilgili pek çok meselenin “iman” ile beraber zikredildiğini ifade etmiştik. Dolayısıyla pek çok husus iman kapsamına alındığından olmalı ki, ilgili hadiste: “İman altmış küsur şubedir, haya da imandan bir şubedir”⁷⁷ buyrulmakta iken⁷⁸ hadisin bir başka rivayetinde “İman altmış (veya yetmiş) küsur şubedir. Bunların efdali (Allah’dan başka ilah yoktur) demektir. En aşağısı ise yoldan eziyet verecek şeyleri gidermektir. Haya da imanın bir şubesidir”⁷⁹ Görüldüğü üzere zikredilen rakamlar birbirinden farklıdır. Her ne kadar bazı alimler kendi görüşlerine göre bu rivayetlerden bazılarını tercih etmiş olsalar da,⁸⁰ hatta bu konuda müstakil eser yazıp sayıyı dolduracak kadar grupları çoğaltıp azaltma imkanı olsa da,⁸¹ bu sayıları alt ve üst sınırları itibariyle kesin ve bağlayıcı olamayan veya çoklukta kinaye için kullanılan sayı niteliği bulunan rakamlar arasında kabul etmek mümkündür.⁸² Hadisin başka rivayetleri üzerinde ayrıca durmaya ve en azından bu çalışmanın amacı açısından zaruret görülmemektedir. Buraya kadar çalışmanın kapsamına alınan hadislerle ilgili kanaat şöyle özetlenebilir:

SONUÇ

İnsanlar günlük hayatlarında işlerini halledebilmek ve hayatı kolaylaştırabilmek için çeşitli sayıları kullanırlar. Din ise, insanlara ulaşabilmek için halkın bilebildiği motifleri kullanmak durumundadır. Kur’ân ve hadiste belli meselelerin sayılarla açıklanması, sayıların kudsiyetinden ya da İslâm’ın bu sayılardan bazılarını özellikle mucize kabilinden seçtiğinden değil, insanların bilgileri çerçevesinde olup dinî meseleleri anlamalarında kolaylık sağlayacağı içindir. Bundan dolayı hem Kur’ân hem de hadislerde sayısal ifadelerin asıl sayı değerinde kullanıldıkları gibi çokluk ifade etmek için mecazî anlamda da kullanıldıkları görülmektedir.

⁷⁶ Bkz.: Buhâri, Sayd, 7; Müslim, Hac, 67-73, 76-79; Ebû Davud, Menasik, 39; Nesâi, Hac, 82-84; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 8, 32, 37; İmam Malik, Hac, 8-90.

⁷⁷ Buhâri, İman, 3.

⁷⁸ Müslim, İman, 57.

⁷⁹ Müslim, İman, 58; Ebû Davud, Sünnet, 18.

⁸⁰ Bkz.: Aynî, Umde, I, 125.

⁸¹ Bkz.: İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, I, 104 vd.; Davudoğlu, Müslim Şerhi, I, 241-245.

⁸² Bkz.: Davudoğlu, Müslim Şerhi, I, 246.

Hadislerde geçen sayısal ifadelerin anlaşılmasında kullanım özelliklerine dikkat edilmesi gerektiği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu çerçevede ana konular esas alındığında dinin ibadet ve hukukla ilgili yönlerini açıklayan hadislerdeki sayıların kesin ve sayı değeri üzerinden hüküm ifade etsin diye zikredildikleri anlaşılmaktadır. Fiillerin dünyevî sonuçlarının ötesinde ahirette hakedilecek mükafat ve ceza ile ilgili olanları ayrıca değerlendirmeye muhtaç olmakla birlikte, bu tür sayıların çoğunluğunun kinaye amacıyla kullanıldığı söylenmesi mümkündür.

Toplum içerisinde geliştirilmesi gereken müsbet tavırlar ile sakınılması gereken hareketlerin belirtildiği, beşerî münasebetler ve ahlakî davranışlarla ilgili sayılar, kullanıldıkları yerde tam sayı niteliğinde kullanılmış olsalar da, ibadet ve hukukla ilgili hadislerdeki gibi kesinlik ifade etmemektedirler. Çünkü aynı meseleyi işleyen hadislerdeki sayılar muhatabın durumu ve ortamın gerektirdiği özellikler gibi sebeplerle birbirinden farklılık arzemektedirler. Bu çerçeveden bakılınca hadislerdeki sayıların kullanılış amacı ve konusunun dikkate alınmasının, bu gruba giren hadisleri doğru anlamak bakımından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed el-Bennâ, el-Fethu'r-Rabbânî, Kahire t.y.
- Ahmed b. Hanbel, Müsned, Beyrut 1985.
- Akşit, M. Cevat, İslâm Ceza Hukuku ve İnsanî Esaslar, İst. 1976.
- Albayrak, Yard. Doç. Dr. Halis, Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi, Şule Yay., İst. 1993.
- Avvame, Muhammed, İmamların Fikhî İhtilaflarında Hadislerin Rolü (Çev.: Mehmet H. Kırbaçoğlu), İst. 1980.
- Ayhan, Doç. Dr. Halis, Eğitime Giriş, İst. 1982.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buharî, Beyrut t.y.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yay., İst. 1975.
- Buharî, Muhammed b. İsmail, Sahîh, İst. 1979.
- Darekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer, Sünen, Medine 1966.
- Darimî, Ebû Muhammed b. Abdirrahman, Sünen, Daru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut t.y.
- Davudoğlu, Ahmed, Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi, İst. 1980.
- Döndüren, Hamdi, Delilleriyle İslâm Hukuku, Konya 1977.
- Draz, Abdullah, Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru (Çev.: Salih Akdemir), Ankara 1983.

- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen, Çağrı Yay. İst. 1981.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî, Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih, thk.: Abdurrahman Mahmud Osman, Medine 1968.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalanî, Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buharî, Bulak 1300
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim, Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut t.y.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, Sünen, thk.: M. Fuat Abdulbaki, Beyrut 1975.
- Karacabey, Dr. Salih, Hattabî'nin Hadis İlmindeki Yeri ve Şerh Metodu, Bursa 1990 (Basılmamış doktora tezi)
- Karaman, Prof. Dr. Hayreddin, Mukayeseli İslam Hukuku, İst. 1986.
- Malik b. Enes, el-Muvatta', thk.: Muhammed Fuat Abdulbaki, Beyrut 1951.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac, Sahih, Beyrut 1954.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, Sünen, Beyrut 1930.
- Sıbâî, Prof. Dr. Mustafa, es-Sünne ve Mekânetühâ fî Teşrii'l-İslâmî, Dımaşk 1978.
- Suyutî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Miftâhu'l-Cenne fi'l-İhticâc bi's-Sünne, thk.: Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut 1987.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, Risâle, thk.: Muhammed Seyyid Keylânî, Kahire 1969.
- Şâtibî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, el-Muvafakât fî Usûli's-Şerîa, Beyrut t.y.
- Şevkânî, Neylû'l-Evtâr, Mısır t.y.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, Sünen, thk.: A. Muhammed Şakir, Beyrut 1938.
- Uğur, Dr. Mücteba, Hicrî Birinci Asırda İslam Toplumu, İst. 1980.
- Udeh, Abdulkadir, et-Teşri'u'l-Cinâiyyu'l-İslâmî, Beyrut t.y.
- Yazır, Hamdî, Hak Dini Kur'ân Dili, İst. 1971.